

Hankovszky Tamás

A disszenzus mint áldás

Elhangzott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szent II. János Pál Pápa Kutatóközpontjának *A keresztény filozófia fogalma* című konferenciáján. Budapest, 2021. 11. 19.

Írásom két részre oszlik. Az első fejezetben újra felvetek egy problémát, majd a második és harmadik fejezetben egy olyan megoldást javaslok, amely nehezen elfogadható, de ha egyáltalán, akkor talán éppen a keresztény filozófia iránt érdeklődők között találhat leginkább elfogadásra.

1. Problémafelvetés

Az elmúlt évtizedben Tózsér János kollégánk élénk visszhangot kiváltó publikációk sorában hívta fel a figyelmet arra, hogy a filozófusok között 2500 évnyi elmélyült igazságkeresés ellenére is általános és mindenre kiterjedő egyet nem értés, disszenzus van. Nem kell most újra nyitni a vitát, hogy igaz-e ez a tétel, vagy mégiscsak vannak tartalmas, pozitív filozófiai állítások, amelyekben a mai filozófusok általánosan egyetértenek,¹ hiszen legalább abban egyetérthetünk (bár ez sajnos nem filozófiai tétel), hogy ha vannak is ilyen állítások, a 2500 évnyi kutatáshoz képest zavarba ejtően kevés van belőlük. Tózsér nem említette, de a keresztény filozófiáról gondolkodva nekünk most hozzá kell tennünk, hogy jöllehet 2000 éve létezik keresztény filozófia, ennek képviselői között is disszenzus uralkodik, és ha ebben vagy abban a kérdésben mégiscsak egyetértünk, a kívülállókat közös erővel sem tudjuk meggyőzni az igazunkról. Ha keresztény nézőpontunk esetleg jelent is valami előnyt a többiekkel szemben, a jelek szerint *olyan* érveket nem ad a kezünkbe, amelyeket ők is kénytelenek lennének elfogadni. Ez azt a gyanút ébreszti, hogy a keresztény filozófusok közötti egyetértés *nem* általánosan elfogadott filozófiai alapokon nyugszik.

A disszenzus magyarázatra szorul, de akármi legyen is a magyarázata, nem szabad engednünk a kísértésnek, hogy *ad hominem* érveljünk. Még egy a lekiválóbbak közül való filozófus sem mondhatja, hogy akik nem értenek vele egyet, azok mind tájékozatlanabbak mint ő, rosszabb szellemi képességeik vannak mint neki, vagy erkölcsileg kifogásolható okok, például rosszindulat, őszintétlenség, esetleg az igazság iránti érdektelenég állnak az egyet nem értésük hátterében. Ha viszont ilyen módon nem diszkreditálhatja az ellenfeleit, mivel magyarázza, hogy episztemikusan egyenrangú vitapartnerei nem értenek egyet vele?

¹ Lásd a *Magyar Filozófiai Szemle* 2013/2 és 2014/2 számainak vonatkozó tanulmányait.

Egy másik kérdés ennél is sokkal fontosabb. Azt mivel indokolja meg, hogy *ő maga* annak ellenére is ragaszkodik nézeteihez, hogy tudja, nincsenek meggyőző érvei mellettük? Onnan tudja, hogy nincsenek, hogy nem sikerült meggyőznie a vitapartnerét. Ha kifejthette az érveit, ha partnere visszajelzéséből látta, hogy az meg is értette őket, ha tudja, hogy partnere képes szakszerűen megítélni őket, és őszintén törekedett is erre, és *mégis* azt kell látnia, hogy nem győzte meg őt ezekkel az érvekkel, akkor ezek az érvek nem voltak meggyőző érvek. Milyen jogon ragaszkodik ez a filozófus, legyen bár mégoly kiváló, a saját álláspontjához, ha nincsenek mellette meggyőző érvei? Hogyan győzhetik meg *őt magát* az érvei, ha csak *őt magát* győzik meg?

Számomra, aki egész biztosan nem tartozom a legkiválóbb filozófusok közé, még élesebben vetődik fel a kérdés. Hogyan igazolom legalább önmagam számára, hogy bár tudok róla, hogy a nálam kiválóbbak közül sokan alapos megfontolás után elvetették egy-egy konkrét kérdésre vonatkozó nézeteimet, mégis kitarok mellettük? Úgy tűnik, hogy *filozófusként* nem kereshetek menedéket annál a gondolatnál, hogy más, nálam kiválóbb kollégáim (akikkel persze sok más dologban magam sem értek egyet) valamelyik könyvükben bizonyára kifejtették már vagy képesek lennének kifejtetni a nézeteimet igazoló érveket. Egyrészt azért nem tehetem ezt, mert mint filozófus – úgy tűnik – csak a magam eszére támaszkodhatom, vagyis mások elméleteire, bizonyításaira csak akkor, ha magam is beláttam már őket. Ha tehát a nálam kiválóbbak általam át nem látott vagy csak hallomásból ismert engem támogató érveire hivatkozom, akkor nem *filozófusként*, hanem filozófiai kérdésekben művelt emberként nyilatkozom. Másrészt azért nem takaródzhatok a nálam különbek tekintélyével, mert mint az imént láttuk, a filozófiát uraló disszenzus miatt ők is bajban vannak, ha meg kell indokolniuk, hogy annak ellenére, hogy nincsenek perdöntő érveik, miért tartanak ki (az adott kérdésben általam is osztott) véleményük mellett. Elmondhatják ugyan, hogy megvizsgálták és elvetették az elméletük ellen felhozott érveket, csak hogy velük egyenrangú partnereik ugyanúgy megvizsgálták és elvetették az *ő* érveiket. Szóval, hogyan lehet nekem, meglehetősen közepszerű filozófusnak saját álláspontom? Lehetséges volna, hogy ignorálnom kell a többi filozófust, hogy ellenvéleményük ne zavarjon igazságom önelégült tudatában? Csak hogy éppen tőlük, a halott és az élő filozófusok érveléséből tanulok szinte mindent, amit csak tudok! Hogyan ignorálhatnám hát őket akkor, amikor nem fogadják el az érveimet?²

² Talán mindannyiunknak vannak újszerű felismerései, én például azzal hitegetem magam, hogy a legszűkebb kutatási területemen sikerült olyan dolgokat állítanom, amelyek még nemzetközi szinten is újak, és egyelőre senki nem cáfolta őket. De nem ilyen (filozófiatörténeti) apróságokról van szó, hanem a filozófia alapkérdéseiről. Az ilyen kérdésekről bármit is gondoljak, százával lesznek, akiknél semmivel nem vagyok különb, de nem értenek velem egyet.

Hadd foglaljam össze, mert megoldási javaslatom – különösen abban a vázlatos formájában, ahogyan most bemutatatom – csak azokra gyakorolhat némi vonzerőt, akik mélyen átérzik a problémát, és azért is, mert ez a probléma akkor is fontos, ha másképp kell megoldani, mint én javaslom. A következőről van szó. Az, hogy sok-sok kompetens filozófus nem fogadja el a filozófiámat, kihívást intéz hozzám. Meg kell indokolnom, hogy én magam miért fogadom el mégis, mégpedig az ellenvélemény diszkreditálása vagy ignorálása nélkül kell megindokolnom.³ Persze nemcsak rólam van szó, hanem mindenki hasonló cipőben jár, a keresztény filozófusok pedig különösen. Mi mivel igazolhatjuk, hogy egy a filozófián belül kisebbségi nézet mellett kötelezzük el magunkat? Ha a hitismereteinkre hivatkozunk, nem kerülünk-e kívül azon, amit közönségesen filozófiánk nevezünk? És hogyan lehet az, hogy a közös hit sem véd meg attól, hogy a köreinkben is tartós és alapvető disszenzus legyen? Az emberi végességben és gyarlóságban rejlene a válasz? De ha olyan jól tudjuk, hogy tudásunk korlátozott, miért hiszünk saját igazunkban?

2018-as, nagy visszhangot kiváltott könyvében⁴ Tózsér János amellet érvelt, hogy az igazolásnak ez a feladata megoldhatatlan, majd így következtetett: ha a filozófusok nézetei „nem megfelelően igazoltak, akkor nem tarthatnak ki mellettük racionálisan. Valamennyit fel kell függeszteniük – bármennyire nehéz és fájdalmas is számukra.”⁵ Minegy két évvel később, részben kollégái ellenvetései hatására, kénytelen volt elvetni ezt a szkeptikus álláspontot. Ezzel azonban nem sokat nyert, mert így meg apóriába jutott. Így foglalta össze a helyzetét: „nem tudok megnyugtatóan elszámolni a filozófiai vélekedéseim episztemikus státusával. *Kitartani sem* tudok mellettük kognitív békében, episztemikus felelősséggel és önbecsapás nélkül, de *feladni sem* tudom őket kognitív békében, episztemikus felelősséggel és önbecsapás nélkül.”⁶

2. Előzetes megfontolások a megoldási javaslatomhoz

³ Egyszer hosszasan vitatkoztam szeretve tisztelt egykori tanárommal, akkor már kollégámmal, Weissmahr Bélával az ő nagyszabású filozófiai projektjéről, a retorzív bizonyításról. Mikor beláttam, hogy magára a dologra vonatkozó érvekkel nem jutunk dülőre egymással, hogy sem én nem tudom megmutatni neki, hogy valami nem stimmel az elméletében, sem ő nekem, hogy miért van rendben, feltettem neki a metafizikai kérdést. Ha olyan jó ez az elmélet, miért nincs több híve? Ő az válaszolta, azért, mert nem ismerik. Csakhogy ez nem jó válasz. Engem, mint pályakezdő kollégát talán nem kellett elfogadnia egyenrangú partnerének. De a vele egyébként egyenrangú filozófusokat nem szabadott volna ennyivel elintéznie. Ezt nevezem *ad hominem* érvelésnek, az ellenfelek diszkreditálásának. De akkor mit kellett volna válaszolnia? Hogyan tehetünk eleget annak az episztemikus kötelességünknek, hogy igazoljuk legalább önmagunk számára, hogy olyan filozófiánk van, amely mellett nincsenek perdöntő érveink?

⁴ Tózsér János: *Az igazság pillanatai. Eszé a filozófiai megismerés sikertelenségéről*. Budapest, Kalligram. 2018.

⁵ Tózsér János: Két év „távlatából”. In Bernáth László – Kocsis László (szerk.): *Az igazság pillanatai? Metafizikai válaszok a szkeptikus kihívásra*. Budapest, Kalligram. 2021. 421–461; 430. Ez az általános filozófiai szkepszist előíró konklúzió nyilván a következő rejtett premisszán is nyugszik: ha egy filozófiai nézetet nem tudok megfelelően (racionálisan) igazolni, akkor nem tarthatok ki mellette. A megfelelő igazolás itt a mindenkit egyaránt kényszerítő érvekkel történő racionális igazolást jelenti.

⁶ Tózsér: Két év „távlatából”. 432.

Szerintem se ezt a tanácstalan, se két évvel korábbi, szkeptikus konklúziót nem fogadhatjuk el. De csak akkor vethetjük el őket, ha legalább egyet elvetünk a premisszáik közül. Azt javaslom, hogy az egyik legalapvetőbb, legbiztosabbnak tűnő premisszát vessük el, hogy így ne csak Tözsér konklúzióitól szabaduljunk meg, hanem megnyíljon az út annak a mindannyiunkat érintő kérdésnek a megválaszolása előtt is, hogy miért tarthatok ki saját filozófiai nézeteim mellett akkor is, ha tudom, nincsenek mellettük kényszerítő érveim, és mások *pontosan ugyanolyan joggal* tartanak ki az enyémmel *ellentétes* nézeteik mellett. Amit javasolni fogok, az nagyobb méltóságot biztosít a keresztény filozófiának, mint amilyenre Tözsértől számíthat. Neki ugyanis azt kell mondania, hogy ha egyáltalán létezik ilyen filozófia, (ha nem „fából vaskarika”⁷ már a fogalma is) akkor éppúgy képtelen igazolni magát, mint az összes többi. Vagyis éppúgy nincs racionális okunk elfogadni, mint a többit, éppúgy nem nyújt tudást, mint a többi.

Az általános nézet szerint a filozófiai állításokat érvekkel kell alátámasztani, mégpedig ideális esetben olyan érvekkel, amelyeket *minden* kompetens filozófus elfogad. Ilyen érvek hiányában állításaink lehetnek ugyan igazak, de nem mondhatjuk, hogy amit állítunk, azt tudjuk is. Úgy tűnik számomra, hogy ez az erős metafizikai tudáskritérium felelős az imént felvillantott két problémáért: egyrészt hogy az általános és mindenre kiterjedő disszenzus miatt a filozófia sikertelen vállalkozásnak tűnik, másrészt hogy nem világos, hogyan tarthatunk ki filozófiai vélekedéseink mellett „kognitív békében, episztemikus felelősséggel és önbecsapás nélkül”.

A húsbavágó problémák gyakran húsbavágó megoldást követelnek. Azt javaslom, gondoljuk újra a filozófiai megismerés fogalmát (és ezzel együtt a racionalitás kritériumait is). Hadd világítsam meg ezt a felvetést egy rövid filozófiatörténeti utalásból kiindulva! A Kant előtti keresztény filozófia a megismerés teocentrikus modelljével dolgozott. Az emberi megismerést – és benne a filozófiai is – vagy a megismerőnek az isteni ideákból való egyfajta részesedéseként fogta fel, vagy legalábbis ahhoz az eszményhez mérte, amelyet a végesség korlátaitól mentes intellektus feltételezett megismerésmódja és ismeretei testesítenek meg.⁸

⁷ Heidegger nemcsak a *Bevezetés a metafizikába* sokszor idézett helyén veti el ezekkel a szavakkal a keresztény filozófiát. Vö. Martin Heidegger: *Fenomenológia és teológia*. (ford. Tözsér Endre) In Heidegger: *Útjelzők*. Budapest, Osiris, 2003. 49-78; 67.

⁸ „Egy ilyen modellen az episztemikus reflexió olyan programját vagy módszerét értem, amely szerint az emberi megismerés a megismerés azon standardjának való megfelelés vagy nem megfelelés terminusaival elemezhető és értékelhető, amelyre elméletileg egy »abszolút« vagy »végtelen intellektus« képes. Ez utóbbin olyan intellektust értek, amelyet nem korlátoznak az emberi intellektus korlátai, és amely ennek következtében úgy ismeri a tárgyakat, ahogyan azok »önmagukban vannak.«” (Henry E Allison: *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and Defense*. New Haven – London, Yale University Press. 1983. 19) A teocentrikus modell nem állítja, hogy az ember képes volna úgy ismerni a dolgokat, ahogyan Isten ismeri őket. „A lényege csak annyi, hogy

Ebben a szellemben mondta Spinoza: „Az ész természetéhez tartozik, hogy a dolgokat valamiképp az örökkévalóság szemszögéből [*sub specie aeternitatis*] fogja föl.”⁹ Ez a modell kizárja a legitim disszenzusok létét, de kiküszöbölésükhöz nem ad megfelelő útmutatást. Kant kopernikuszi fordulata a teocentrikus modell elvetését is jelentette. Mivel tudásunk valamennyi tárgya az emberi megismerőképeséghez igazodik, a rájuk vonatkozó tudás *emberi tudás*, amelyet értelmetlen a teljesen más jellegű (mert az érzéki szemlélethez nem kötődő) isteni megismerés eszményéhez mérni. Kant antropocentrikus modellje feltételezi – ahogy egyébként a teocentrikus is feltételezte –, hogy minden ember megismerőapparátusa azonos alapstruktúrával bír, következésképpen az egyes megismerők objektív ismeretei nem állhatnak ellentmondásban egymással. A disszenzus ebben a modellben is arra utal, hogy a vitatkozó felek legalább egyike téved, és amíg nem sikerül kideríteni, melyikük, egyiküknek sincs racionális alapja arra, hogy kitartson az álláspontja mellett. Úgy gondolom, nemcsak Tózsér, hanem a keresztény filozófia legtöbb képviselője is az iménti modellekhez hasonlóban gondolkodik, és azt a kérdést szeretném most felvetni, hogy nem lehetne-e egy ezektől *alapvetően* különböző modellre áttérni. Ezt a lépést egy kettős érdek igazolhatná. Egyrészt a filozófia olyan fogalmára tehetnénk így szert, amely mellett nem számít kudarcnak, ha a filozófia nem képes konszenzusra jutni az általa évezredek óta tárgyalt kérdésekben, másrészt legitimálhatjuk azt, amit eddig legitimáció nélkül csináltunk, és ez után is csinálni szeretnénk, vagyis hogy akkor is kitartunk álláspontunk mellett, ha nincsenek kényszerítő érveink.

3. Megoldási javaslatom

A javasolt alternatív modell arra a feltételezésre épül, hogy nemcsak annak van episztemikus jelentősége, hogy emberek vagyunk, hanem annak is, hogy milyen emberek; nemcsak annak, amiben azonosak vagyunk, hanem annak is, amiben különbözünk: vagyis hogy nemcsak „emberi álláspontról”¹⁰ filozofálunk, mint Kant gondolta, hanem személyes álláspontról is.¹¹ Mivel a személyes magába zárja a nembelit, e két álláspont nem zárja ki egymást. Így a személyes álláspontról vagy nézőpontból alkotott elméletek összhangban lesznek azzal, amit az emberi álláspontra helyezkedve mindannyian konszenzusosan tudhatunk, de ez utóbbinál többet is tartalmaznak – igaz, ez a többlet nem lesz általánosan elfogadott. Mivel

a dolgoknak a feltételezett »isteni szempontból látható képe« tölti be annak a standardnak a szerepét, amelynek a segítségével az emberi megismerés »objektivitása« elemezhető.” (Uo.)

⁹ Benedictus de Spinoza: *Etika*. (ford. Boros Gábor) Budapest, Osiris, 1997. 144. (II. 44. tétel, 2. következtetett tétel)

¹⁰ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. (ford. Kis János) Budapest: Atlantisz, 2004. 82 (B 42) A fordítást módosítottam.

¹¹ Az itt következő megfontolások további aspektusait lásd: Hankovszky Tamás: [A disszenzus értéke](#). In Bernáth László – Kocsis László (szerk.): *Az igazság pillanatai?* 275–288.

azonban a nembeli egyezés miatt személyes nézőpontjaink nem esnek túl távol egymástól, és dialógus révén még közelíthetők is, a személyes nézőpontból kiindulva is sok mindenben egyetérthetünk, jóllehet arra kell számítani, hogy lesznek olyan kérdések is, amelyekben nem. Pontosan úgy, ahogy eddig is történt a filozófiában. Az általam javasolt megközelítés csak annyi újat hoz, hogy a feloldhatatlan disszenzusokban nem a filozófia kudarcát látja, mivel a tudás, a racionalitás és a filozófia fogalmával összeegyeztethetőnek tekinti, ha (természetesen megfelelő átgondolás után) olyan álláspontot képviselünk, amelyről nem vagyunk képesek másokat meggyőzni, illetve, ha meggyőződéseinknek olyan (bizonyos kritériumokat teljesítő) forrásai is vannak, amelyeket nem minden partnerünk számára tudunk igazolni.

Egyelőre csak ezek az előnyök és a hozzájuk fűződő kettős érdek szól amellet, hogy episztemikus jelentőséget tulajdonítsunk a személyes nézőpontnak. További megfontolást igényelne, hogy mennyit nyomnak ezek a latba, amikor filozófiafogalmunk merész módosítását latolgatjuk. Most azonban a terjedelmi korlátok miatt inkább azzal foglalkozom, hogy mit nyerne javaslatommal a keresztény filozófia. Hogy mit vesztené, az anélkül is nyilvánvaló, hogy beszélne róla.

Úgy gondolom, a keresztény filozófia specifikumát nem a témái adják, hanem az, hogy képviselői nyíltan vagy burkoltan olyan személyes álláspontot képviselnek, amelyet a keresztény hit is meghatároz. Sejtésem szerint sokszor azért keverednek vitába nem keresztény filozófusokkal, mert az ő nézőpontjukat nem határozza meg ugyanez a hit. Az a széles körben elfogadott követelmény, hogy ne személyes, hanem „emberi álláspontról”, esetleg *sub specie aeternitatis* filozofáljunk, arra ösztönzi a keresztény filozófust, hogy vonatkoztasson el keresztény látásmódjától, és vonuljon vissza arra a közös platformra, amelyet a hitről mit sem tudó ész, a személytelen racionalitás képez. Javaslatom értelmében viszont a személyes nézőponttal együtt a keresztény hit is episztemikus jelentőségre tesz szert, egyszersmind az új módon értelmezett filozófián belülre kerülnek olyan viták, amelyek a gyakorlatban persze mindig is ott folytak, de a hagyományos, az „emberi álláspontot” kitüntető filozófiafelfogás mellett inkább a vallás és a filozófia, illetve a hit és a tudás közötti vitáknak voltak tekintendők.

Az általam felvetett filozófiafelfogás alapján a hit szférája nem ott kezdődne, ahol a tudás véget ér, tehát a hit többé nem a tudás toldaléka, hanem annak része, rétege vagy mozzanata lenne. A hit metaforája többé nem a láb lenne, amellyel *ugrani* lehet, mikor az ész már a lehetőségei határához ért, hanem inkább az a szárny, amelyről a *Fides et Ratio* enciklika mottója beszél: „A hit és az ész két szárny, amelyekkel az emberi szellem fölemelkedik az igazság szemlélésére.” A szárnymetafora csak akkor nem képzavar, ha Szent II. János Pál pápa tanítása

az, hogy a hit és az ész nem külön-külön tudnak felemelni minket az igazsághoz, hanem együttműködve, mégpedig a filozófián (egy másik projektben pedig a teológián) belül együttműködve. A filozófia tehát inkább maga a szárnyalás, mint hogy az egyik szárny lenne, amely, mivel önmagában képtelen az igazsághoz emelni minket,¹² egy másik képesség, a hit *külső* segítségére szorul. Az autonóm filozófia, amely előzőleg kizárta magából a hitet, tapasztalatom szerint nem egyesíthető újra egy ész nélkül formálódott hittel. Az én javaslatom az, hogy a vallásos hitnek mint személyes nézőpontunk konstitutív elemének a filozófián *belül* adjunk helyet, hogy így lehetővé váljon egy olyan keresztény filozófia, amely nem attól keresztény, hogy a kereszténység témáit dolgozza fel, hanem attól, hogy minden témát keresztény alapokon állva dolgoz fel. A természetes ész fényénél vizsgálódik, de ezt az ész – vagy az eszes lényt – nem metszi vissza arra, ami általános emberi benne, hanem az általánost is megőrizve érvényesülni enged valami különöst is, nevezetesen a keresztény nézőpontot.

Ha Isten olyan viszonyban áll a világgal, mint ahogyan kanonikusan hisszük, akkor a gondolkodás tárgyaihoz inherensen hozzátartozik az istenvonatkozásuk is – persze nem a filozófusok Istenére, hanem Jézus Krisztus Istenére való vonatkozásuk, amelyet csak az tud figyelembe venni, aki ismeri Jézust, őt pedig csak az ismeri, aki követi. Krisztus követői sajátos nézőpontból tekintenek a valóságra, és ha nézőpontjukat filozófusként is érvényesülni engedik, akkor elkerülhetetlen disszenzus keletkezik köztük és azok között, akik nem keresztényként filozofálnak. Abból azonban, hogy valakinek döntően a vallásos hit határozza meg a nézőpontját, nem következik, hogy mindig igaza is van azokkal szemben, akiknek inkább valami más. Aki ugyanis a dolgoknak az istenvonatkozására koncentrálna, gyakran kevésbé látja, vagy akár szem elől is tévesztheti azok más vonásait, pedig ezek bizonyos kérdések megítélésekor ugyanolyan relevánsak lehetnek. Hiszen ha tényleg van episztemikus szerepe az úgynevezett „emberi állásponttól” különböző személyes álláspontnak, akkor azért, mert éles képet nyújt a dolgok egyik-másik aspektusáról – csak hogy ezt annak az árán teszi, hogy más aspektusaikat homályban hagyja.¹³

Anélkül, hogy most részletesen tárgyalhatnám, hadd jegyezzem meg, hogy mivel a keresztény nézőpont sem egyéges, hanem egy adott koron belül is egyéni különbségeket mutat, a keresztény filozófián belül is természetes jelenség a disszenzus, és nemcsak az eredete, hanem

¹² Hogy az autonóm filozófia nem képes erre, az Tózsér diagnózisából is nyilvánvaló, és szerintem egyebek mellett éppen ezért kell felfüggeszteni az autonómiáját.

¹³ Lehet dolgokat időlegesen szem elől téveszteni, de legalább a homályos látásukra mindig mód van, mivel az emberi álláspontokról valamennyire láthatóak. Tózsér szavával élve a disszenzus abból adódik, hogy „episztemikusan vonzó proposícióink inkonzisztens osztályát” másként tesszük konzisztenssé. Amit végül személyes nézőpontunk miatt elvetünk, annak az igazságát is láttuk, csak másként értékeltük, mint azok, akik helyett egy másik proposíciót vetettek el.

a jelentősége is ugyanaz, mint bárhol máshol. Mivel a személyes nézőpont mindig egy konkrét személyhez kötődik, és senki sem tud a másik bőrébe bújni, a disszenzus elkerülhetetlen, és még a nézőpontok közelítésével sem oldható fel teljesen. De ez nem a filozófia igazságkeresésének a kudarcát, hanem az esélyét jelenti. Ha elismerjük a személyes nézőpont pozitív szerepét a megismerésben, akkor a disszenzus nemcsak annak lehet a jele, hogy a vitában álló felek legalább egyike téved, és amíg ki nem derül, melyikük, addig egyikük sem tarthat ki saját nézetei mellett, hanem legalább ennyire utalhat arra is, hogy valami más is hozzátartozik az igazsághoz, mint amit mi maguk megláttunk belőle: éppen az, amit vitapartnerünk látott meg. Ezért annak, amiről beszéltem, semmi köze a relativizmushoz.¹⁴ Aki tisztában van a személyes nézőpontok episztemikus jelentőségével és e jelentőség határaival, az nem fogja az általa látott képet magával az igazsággal azonosítani, hanem a dialógustól várja az filozófiai igazság feltárását. Nem sajátítja ki az igazságot, de arról az igényről sem mond le, hogy ő maga is valami fontosat láthat meg belőle. Ha csak azért feladná nézeteit, mert nem tudja őket kényszerítő érvekkel igazolni, akkor nemcsak a dialógust tenné szegényebbé, de személyes nézőpontját, végsősoron saját személyét is megtagadná.

¹⁴ Az igazság nem relatív, hanem közösségi.